

Η διαπολιτισμικότητα στα σχολικά εγχειρίδια Θρησκευτικών του δημοτικού σχολείου

Δημήτρης Κανελλόπουλος

Εισαγωγή

Η θρησκεία αποτελεί την κιβωτό πολιτισμού αιώνων, ενώ η θρησκευτική παιδεία είναι φορέας πολιτισμικών αξιών, οι οποίες πρέπει να προβληθούν και να μεταδοθούν στη νέα γενιά.

Στη σύγχρονη πραγματικότητα τίθεται έντονα ο προβληματισμός κατά πόσο το περιεχόμενο του μαθήματος των Θρησκευτικών είναι δυνατό να υπηρετεί τους στόχους και να ανταποκρίνεται στα ενδιαφέροντα μιας κοινωνίας και ενός σχολείου όπου τείνουν να καταστούν πολυπολιτισμικά. Σε περιβάλλοντα με τέτοια συγκρότηση επιβάλλεται η διαλεκτική σχέση, η διαδικασία αλληλεπίδρασης και αμοιβαίας συνεργασίας ανάμεσα σε άτομα διαφορετικών εθνικών μεταναστευτικών ομάδων¹. Το εκπαιδευτικό μοντέλο που προκρίνεται σε αυτές τις περιπτώσεις είναι εκείνο της Διαπολιτισμικής Εκπαίδευσης. Σύμφωνα με την έκθεση του Συμβουλίου της Ευρώπης η Διαπολιτισμική Εκπαίδευση έχει τα ακόλουθα βασικά χαρακτηριστικά:

- έχει ως πεδίο αναφοράς την άμεση εμπειρία των παιδιών στις χώρες υποδοχής
- προκαλεί την αμοιβαία επίδραση των πολιτισμών των χωρών καταγωγής και υποδοχής
- προξενεί επανεξέταση και αναθεώρηση των κοινωνικών κεντρικών και εθνικών κεντρικών κριτηρίων του σχολείου
- αποτελεί μέσο για την αξιολόγηση των ευκαιριών στη ζωή και την επίτευξη της μέγιστης δυνατής κοινωνικές και οικονομικές ενδείξεις².

Ένα από τα ζητούμενα επίσης είναι κατά πόσο ενισχύεται σήμερα η παρουσία του μαθήματος των Θρησκευτικών στο σύγχρονο σχολείο και ποια είναι η προβολή της ιδιαίτερης φυσιογνωμίας του και της παιδαγωγικής του αξίας. Έντονος προβληματισμός αναπτύσσεται επίσης για το αν και κατά πόσο η σχολική θρησκευτική αγωγή στην Ελλάδα θα πρέπει να λαμβάνει υπόψη και να αντανακλά τη θρησκευτική σύνθεση του πληθυσμού ή να υπηρετεί την πλειονότητα, που αποτελείται από το ορθόδοξο στοιχείο.

Τα τελευταία χρόνια γίνονται έντονες συζητήσεις για το αν το μάθημα

των Θρησκευτικών πρέπει να προσιδιάζει και να προσαρμόζεται στη φύση του δημοσίου σχολείου. Αρκετοί υποστηρίζουν πως για να γίνουν τα Θρησκευτικά μάθημα θελκτικό προς τους μαθητές, θα πρέπει να καταστούν μάθημα πολιτιστικό, μια διδασκαλία ορθόδοξου πολιτισμού, το οποίο θα πρέπει να προσφέρεται σε όλους τους μαθητές, ανεξάρτητα από θρησκεία και ιδεολογία³. Μιλώντας για τα Θρησκευτικά ως πολιτιστικό μάθημα, θεωρούν πως με αυτό τον τρόπο δεν απλουστεύεται και δεν αλλοιώνεται η χριστιανική αλήθεια. Η διδασκαλία του μαθήματος προβάλλεται ότι πηγάζει από την ανάγκη αρμονικής συνύπαρξης, της θρησκευτικής ελευθερίας των άθεων ή αλλόθρησκων μαθητών με την παιδαγωγική αλλά και πολιτική επιλογή της Πολιτείας, ενώ στοχεύει στη γνωριμία των μαθητών με τα πανανθρώπινης σημασίας μορφωτικά αγαθά του ορθόδοξου πολιτισμού.

Το ζητούμενο είναι αν σήμερα τα Θρησκευτικά μπορούν να παραμείνουν μάθημα «πολιτισμού του προσώπου», μέσα στο σύγχρονο καταιγισμό γνώσεων, στην κοινωνία της πληροφορίας. Παράλληλα επιδέχεται πολλή συζήτηση κατά πόσο μπορεί να αντιστέκεται στο παγκοσμιοποιημένο «τεχνοπώλιο», σε μια εκπαίδευση η οποία υποτάσσεται με γοργούς ρυθμούς, καθημερινά όλο και περισσότερο, στις επιταγές της οικονομίας.

Διαπολιτισμική θρησκευτική αγωγή σε μια πολυπολιτισμική κοινωνία

Σήμερα, απέναντι στον κίνδυνο της παγκοσμιοποίησης και της απειλής αλλοτρίωσης της ιδιαίτερης πολιτιστικής ταυτότητας, λαοί και έθνη προσπαθούν να αμυνθούν, οριοθετώντας ένα δικό τους πολιτισμικό περίγυρο. Μέσα σ' αυτόν ανακαλύπτουν εκ νέου την ιστορική τους ταυτότητα ή επιδιώκουν να δημιουργήσουν καινούργια. «Ανεξάρτητα από τους οικουμενικούς στόχους που μπορεί να έχουν οι άνθρωποι, η θρησκεία τους προσφέρει μια ταυτότητα με το να παρέχει μια βασική διαχωριστική γραμμή μεταξύ των πιστών και των μη πιστών, μεταξύ μιας ανώτερης και μιας κατώτερης ομάδας»⁴.

Εφόσον η θρησκεία είναι «σταθερά της ανθρώπινης ύπαρξης»⁵, ζωτικό στοιχείο της ζωής των λαών της ανθρωπότητας, επιβάλλεται να βρίσκεται και στο κέντρο της αγωγής. Παράλληλα, αν η αγωγή θέλει να είναι φορέας ειρήνης και διαπολιτισμικότητας, πρέπει να διδάσκεται η θρησκεία και η ποικιλία των θρησκειών, αφού η γνώση των άλλων θρησκειών είναι απαραίτητη προϋπόθεση για την κατανόηση του διαφορετικού και την επικοινωνία με αυτούς που ανήκουν σε άλλους πολιτισμούς.

Το έργο της θρησκευτικής αγωγής είναι πολύ σημαντικό και αποτελεί ίσως το δυσκολότερο κομμάτι της εκπαίδευσης. Στο μάθημα των Θρησκευτικών επιβάλλεται να δοθεί η δέουσα βαρύτητα, καθώς, όταν διδάσκεται σωστά, διαμορφώνει συνειδήσεις που εμφορούνται από πανανθρώπινα ιδεώδη και δεν μένουν αμέτοχες στα τεκταινόμενα διεθνώς. Τέλος, η άποψη που υποστηρίζεται από ορισμένους πως για όσους δεν πιστεύουν, το μάθημα των Θρησκευτικών θα πρέπει να είναι προαιρετικό, στερείται λογικής βάσης, όσο και η αντίληψη πως «οι μαθητές με αναρχικά πολιτικά φρονήματα, επειδή δεν πιστεύουν στην κρατική εξουσία, δεν θα πρέπει να υποχρεούνται να μελετήσουν τη συγκρότηση και εξέλιξη του ελληνικού κράτους-έθνους»⁶.

Στις σύγχρονες διτικές κοινωνίες η ελαχιστοποίηση των αποστάσεων και η παγκοσμιοποίηση της οικονομίας με τις νέες δυνατότητες επικοινωνίας εκθέτουν τα άτομα σε ένα πολυπολιτισμικό περιβάλλον. Η ελληνική κοινωνία αποτελεί μέρος της Ευρωπαϊκής Ένωσης, γεγονός που σημαίνει ότι βασική προϋπόθεση ανάπτυξης αποτελεί η αμοιβαία κατανόηση και συνεργασία με άλλους λαούς. Επιπλέον, η σύνθεσή της μεταβάλλεται συνεχώς, εμπλουτιζόμενη με άτομα-φορείς διαφορετικών γλωσσικών και πολιτισμικών παραδόσεων. Η πραγματικότητα αυτή επιβάλλει στον κάθε πολίτη να αποδέχεται και να σέβεται την πολιτισμική ετερότητα των συμπατριωτών του, ώστε όλοι να ζουν αρμονικά σε ένα περιβάλλον πολιτισμικής, εθνικής, γλωσσικής και θρησκευτικής πολυμορφίας. Για την ομαλή ένταξη κάθε ατόμου απαιτείται η ανάπτυξη της ικανότητας «επικοινωνίας» με το κοινωνικό του περιβάλλον, μέσα από τη γνώση της μητρικής του γλώσσας αλλά και άλλων γλωσσών, μέσα από την ενημέρωσή του για την ιστορία και την πολιτισμική παράδοση όχι μόνο της δικής του αλλά και των άλλων εθνικών, θρησκευτικών και πολιτισμικών ομάδων⁷.

Μέσω της Διαπολιτισμικής Εκπαίδευσης επιδιώκεται η προσφορά ίσων ευκαιριών σε όλους τους μαθητές, ανεξάρτητα από την καταγωγή τους. Παράλληλα, επιχειρείται να συνδυαστούν εμπειρίες και βιώματα από τον τόπο προέλευσης του κάθε μαθητή και να συσχετιστούν με την κοινότητα υποδοχής.

Ο όρος «διαπολιτισμικότητα» δηλώνει μια κατάσταση δυναμική, η οποία υπερβαίνει την εξ οικείων αποκλειστικά προϋποθέσεων ερμηνεία και αξιολόγηση ενός πολιτιστικού μορφώματος και των προϊόντων του. Στηρίζεται στην ισονομία, την αλληλοαποδοχή και την αλληλεγγύη, όπου δομούνται αξίες στη βάση της επικοινωνίας. Οι συμβαλλόμενοι πολιτισμοί υπερβαίνουν την αυστηρά εθνική και φυλετική ακεραιότητά τους και συναντώνται σ' έναν

ευρύτερο ορίζοντα που καθοδηγείται από τις προοπτικές της διαχρονικότητας και του οικουμενισμού⁸.

Τα σχολικά εγχειρίδια των Θρησκευτικών.

Η διαπολιτισμικότητα ως φορέας προοπτικής ειρηνικής συνύπαρξης

Σύμφωνα με το άρθρο 16 του Συντάγματος, στόχος της εκπαίδευσης θα πρέπει να είναι η διάπλαση «ελεύθερων και υπεύθυνων πολιτών» με μέτρο την ανθρωπινή αξιοπρέπεια, ενώ στην παράγραφο 2 τονίζεται η ανάπτυξη της θρησκευτικής συνείδησης.

Στο ίδιο πνεύμα κινείται και ο Νόμος 1566/85. Τονίζει ότι οι μαθητές πρέπει να βοηθούνται, ώστε να γίνουν «ελεύθεροι, υπεύθυνοι και δημοκρατικοί πολίτες, να εμπνέονται από αγάπη προς τον άνθρωπο, τη ζωή και τη φύση» (1, α) και «να αναπτύσσουν πνεύμα φιλίας και συνεργασίας με όλους τους λαούς της γης, προσβλέποντας σ' έναν κόσμο καλύτερο, δίκαιο, ειρηνικό» (1, ε). Οι απόψεις αυτές συνάδουν με τις συστάσεις της UNESCO (19-11-1974), που αφορούν την εκπαίδευση του ανθρώπου και τις θεμελιώδεις ελευθερίες, και αναφέρονται στο ότι η εκπαίδευση πρέπει να στοχεύει στη διεθνή κατανόηση, συνεργασία και ειρήνη των λαών⁹.

Ο προβληματισμός για τα βιβλία των Θρησκευτικών του Δημοτικού έγκειται στο αν προάγουν ή όχι την έννοια της Διαπολιτισμικής Εκπαίδευσης. Γι' αυτό και η μελέτη τους αφορά τη δομή και τα στοιχεία που τα συναπαρτίζουν.

Η υπόθεση εργασίας ήταν πως τα βιβλία προβάλλουν σε αρκετές περιπτώσεις την ανωτέρω έννοια, ίσως όμως όχι στο βαθμό που θα έπρεπε, και γι' αυτό ακολούθησε ενδελεχής έρευνα. Μέσω του κειμένου και των εικόνων αναζητήθηκε η διαπολιτισμικότητα ως φορέας ειρηνικής συνύπαρξης λαών και ανταλλαγής στοιχείων πολιτισμού, η σχέση της Ορθοδοξίας με τις άλλες χριστιανικές ομολογίες, καθώς και οι αναφορές σε άλλους ορθόδοξους λαούς πέρα από τον ελληνικό. Παράλληλα, ερευνήθηκε κατά πόσο παρουσιάζεται ο Χριστιανισμός ως μοναδική πηγή αλήθειας και σοφίας, αν υπάρχουν νύξεις σε άλλες θρησκείες με αναφορές στα πιστεύω τους και στην πορεία τους στο ιστορικό γίγνεσθαι. Εκτός από αυτά επιδιώχθηκε να αναδειχθεί η παρουσία Ορθόδοξων Θεολόγων, όχι Ελλήνων, μέσα από τα βιβλία, ενώ αναζητήθηκε η λαϊκή θυμοσοφία άλλων λαών, ως πηγή γνώσης, και η σχέση της με την ελληνική πραγματικότητα.

Μελετώντας κάποιος τα βιβλία των Θρησκευτικών του Δημοτικού βρίσκει μπροστά σε μια ευχάριστη έκπληξη. Η αξιοπρέπεια και η ελευθερία

του ανθρώπου (ως εικόνας Θεού), η συναδέλφωση των λαών, η αλληλεγγύη προβάλλονται ιδιαίτερα. Έμφαση επίσης δίνεται στο θέμα των δικαιωμάτων του ανθρώπου και της ειρήνης. Τα σχολικά εγχειρίδια, τα οποία παρουσιάζουν σημαντική βελτίωση σε σχέση με τα παλιότερα, είναι προσαρμοσμένα στα ενδιαφέροντα και τις δυνατότητες των παιδιών, ενώ παράλληλα προβάλλουν σύγχρονα θέματα, όπως το Χριστιανικό Ευαγγέλιο ως μήνυμα καταλλαγής και ειρήνης, την κοινωνική διάσταση του ορθόδοξου ήθους, τη σύζευξη Ορθοδοξίας και Πολιτισμού κ.ά.

Πιο συγκεκριμένα, προβάλλεται η εν Χριστώ αδελφосύνη των ανθρώπων στο μάθημα του βιβλίου της Γ' Δημοτικού «Όλα τα παιδιά του Κόσμου είναι αδέλφια». Εδώ συναντάμε εκτενείς αναφορές στην αρμονική συνύπαρξη παιδιών από διάφορες εθνότητες και θρησκείες. Τα παιδιά της Αφρικής, της Κίνας, του Λιβάνου, του Κουρδιστάν και των Ινδιάνων της Αμερικής αντιμετωπίζονται πέρα από νοστροπικές αποκλεισμούς, ενώ ιδιαίτερα ανθρωπιστική είναι η στάση που καλούνται να τηρήσουν προς αυτά τα παιδιά που φοιτούν στα ελληνικά σχολεία.

Η επιθυμία να έχουν μια θέση στην καρδιά τους για «το άγνωστο αδερφάκι τους»¹⁰ παραπέμπει στο κήρυγμα του Απόστολου Παύλου στην Αθήνα για την αδελφосύνη μεταξύ όλων των ανθρώπων υπό τη σκέπη του Θεού Πατέρα¹¹. Στην ενότητα του βιβλίου της Δ' Δημοτικού «Η Ορθοδοξία στην Ανατολή» τονίζεται η συνύπαρξη των Ορθοδόξων με πληθυσμούς άλλων δογμάτων ή θρησκειών στην Ιαπωνία, στην Κορέα, στην Ινδία, στην Ινδονησία, έστω και αν αποτελούν μειονότητα¹².

Το οικουμενικό ήθος και η θρησκεία ως ενοποιητικός μηχανισμός αναπτύσσονται στο μάθημα «Η Προσευχή της Ιωάννας», στο βιβλίο της Γ' Δημοτικού. Η ευαίσθητη παιδική ψυχή νιώθει αδύναμη να βοηθήσει τα χειμαζόμενα «αδέλφια» της, όπως αποκαλεί τα παιδιά άλλων χωρών, και γι' αυτό προσεύχεται επιζητώντας τη μακροθυμία του Θεού. Εμφανής είναι εδώ ο προβληματισμός για την κοινωνική αδικία, ενώ προφανές είναι το πνεύμα αλληλεγγύης προς τα παιδιά όλου του κόσμου και το μήνυμα ειρήνης. Αναφέρει χαρακτηριστικά: «Μερικά από τα αδερφάκια μου δεν έχουν φαί να φάνε, ούτε νερό να πουν. Μερικά δεν έχουν ούτε σπίτι, είναι πρόσφυγες. Άλλα δεν πάνε σχολείο και μένουν αγράμματα. Τι θα γίνει, Θεέ μου, με αυτά τα παιδάκια; Δεν μπορώ να τους στείλω φαί να τα χορτάσω ούτε νερό να τα ξεδιψάσω. Δεν μπορώ να χτίσω σχολεία και νοσοκομεία. Μπορώ όμως να τα σκεφτομαι. Προσεύχομαι γι' αυτά. Έχε τα, Θεέ μου, στο νου Σου, βάλε τα στη μεγάλη Σου αγκαλιά»¹³.

Ανάλογες απόψεις περιέχονται στο ίδιο βιβλίο και στο ποίημα «Δεν αντέχω, Παναγιά». Τα παιδιά εκφράζουν την απορία τους, επειδή οι μεγάλοι, αδιαφορούν¹⁴.

Το πνεύμα της ευζωίας και του καταναλωτισμού θίγεται στο βιβλίο της Ε' τάξης, μέσα μάλιστα από την αντίθεση προς την απουσία ακόμη και των πλέον απαραίτητων για τη Μαύρη Ήπειρο. Ο προβληματισμός που αναπτύσσεται, τα μελανά χρώματα με τα οποία περιγράφονται τα Αφρικανάκια «ημίγυμνα με ζωηρά ματάκια και φουσκωμένες κοιλίστσες», η αδιάφορη στάση των μαθητών προς τα παιδιά των ιθαγενών και τέλος η πρόταση-κατακλείδα: «Ένα παιδάκι έβαζε το δαχτυλάκι του στο κουτί μιας κονσέρβας και έγλειφε ό,τι λάδι είχε απομείνει» συνθέτουν ένα σκηνικό ανθρώπινης αλλοτρίωσης, καθώς ορισμένοι, όπως θα έλεγε ο ποιητής, «ιδιωτεύουν μες στο ανερευθρίαστο», ενώ άλλοι αποζητούν απεγνωσμένα μια σανίδα σωτηρίας στον αγώνα της επιβίωσης¹⁵.

Αναφορές σε άλλες θρησκείες έχουμε στο βιβλίο της Ε' Δημοτικού και αφορούν το Ισλάμ. Στο μάθημα «Οι Νεομάρτυρες», παρουσιάζονται οι Τούρκοι κατακτητές να πιέζουν με διάφορα μέσα τους Ορθόδοξους να αρνηθούν τη θρησκεία τους και να ακολουθήσουν το Ισλάμ, το οποίο σε υποσημείωση περιγράφεται ως η θρησκεία που ίδρυσε ο Μωάμεθ¹⁶.

Στο μάθημα «Ο Άγιος Γεώργιος από τα Ιωάννινα – ο Άγιος Κωνσταντίνος ο Υδραίος», το Ισλάμ χαρακτηρίζεται ως «η θρησκεία των Τούρκων»¹⁷. Για το νεομάρτυρα Άγιο Κωνσταντίνο τον Υδραίό, ο οποίος σε νεαρή ηλικία έγινε Μουσουλμάνος, αλλά αργότερα επέστρεψε στο Χριστιανισμό, σημειώνεται η αυταπάρανήσή του¹⁸.

Παρατηρούμε στις λίγες αυτές αναφορές ότι ο Μουσουλμάνος ταυτίζεται με τον κατακτητή Τούρκο και ότι το Ισλάμ είναι η τουρκακή θρησκεία. Παράλληλα, υπογραμμίζεται η τακτική του βίαιου εξισλαμισμού. Στο μάθημα «Η Αγία-Σοφία το Μέγα Μοναστήρι», η Αγία Σοφία παρουσιάζεται με μιναρέδες και με εμφανή στο εσωτερικό της τα ισλαμικά σύμβολα. Δεν δίνεται όμως καμία εξήγηση¹⁹ για το γεγονός.

Στο ίδιο βιβλίο στο μάθημα «Διώξεις της Ορθοδοξίας στην εποχή μας», τονίζεται η προσφορά της ορθόδοξης παρουσίας με την Εκκλησία της Αλβανίας, που παρά τις δυσκολίες που αντιμετώπισε, λειτουργεί πέρα από θρησκευμένα και πολιτική, κάνοντας πράξη το ευαγγελικό κήρυγμα της αγάπης²⁰.

Ωστόσο, υπάρχουν περιπτώσεις όπου προβάλλεται η αρμονική συνύπαρξη θρησκειών και εθνοτήτων κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας. Η Αθή-

να αποτελεί ένα τέτοιο παράδειγμα, όπου «κανείς δεν πηγαίνει να διακονήσει» και κυριαρχεί πνεύμα κοινοκτημοσύνης και αλληλοβοήθειας²¹.

Αντίθετα, στην ίδια περίοδο η στάση των Ελλήνων απέναντι στους Ευρωπαίους περιηγητές και στην υποτιμητική θέση που παίρνουν οι τελευταίοι απέναντι στην Ορθοδοξία είναι αρνητική. Οι Δυτικοί παρουσιάζονται να περιφρονούν την πίστη και τις λατρευτικές συνήθειες των υποδούλων, οι οποίοι ανταπαντούν αρκετά επιθετικά και με ετοιμότητα²².

Οι αναφορές σε άλλες θρησκείες είναι σχεδόν ανύπαρκτες, εκτός από τις νύξεις της σύγκρουσης της Ορθοδοξίας με τους ειδωλολάτρες και το Ισλάμ. Κάτι τέτοιο θα μπορούσε να γίνει στο πρώτο μάθημα του βιβλίου της ΣΤ' τάξης «Πάντα οι άνθρωποι αναζητούν την αλήθεια». Πρόκειται όμως για μια ευκαιρία που χάνεται, καθώς απουσιάζει αναφορά στο γεγονός ότι οι άνθρωποι σήμερα έχουν διαφορετικές θρησκείες οι οποίες θέλουν να δώσουν απαντήσεις σε ερωτήματα για το νόημα της ζωής, την αναζήτηση της αλήθειας, την εξεύρεση της ατομικής ταυτότητας²³.

Σεχωριστό ενδιαφέρον έχει για το σύγχρονο σχολείο το πνεύμα συναδέλφωσης των λαών. Στο βιβλίο της Δ' τάξης μπορεί να παρατηρήσει κανείς, ήδη από το εξώφυλλο και τον τίτλο του (*Ο δρόμος του Χριστού*), μια κοινή οδό που θα πρέπει να ακολουθηθεί από όλους και δεν είναι άλλη από την οδό της αγάπης. Είναι ενδεικτικό πως η πρώτη εικόνα του σχολικού εγχειριδίου παρουσιάζει σε δύο ολόκληρες σελίδες τα χαρούμενα πρόσωπα δέκα παιδιών που εμφανίζονται αδελφωμένα. Μάλιστα πλεονάζουν αυτά που ανήκουν στην κίτρινη και τη μαύρη φυλή. Η ίδια εικόνα επαναλαμβάνεται (πάλι σε δύο σελίδες) στο τέλος του βιβλίου, ενώ στη θεματολογία του είναι διάχυτη η τάση της ειρηνικής συνύπαρξης των λαών της Υφηλίου. Υπάρχουν επίσης εικόνες σε ανάλογο πνεύμα με παιδιά από το Χονγκ Κονγκ, την Αφρική ή τη Λατινική²⁴, ενώ φιλοξενείται και ποίημα από το Κονγκό στη «Μαύρη Παναγιά», κορυφαία έκφραση ενάντια στο ρατσισμό και την τάση για αποκλειστική χρήση θρησκευτικών συμβόλων από τους Ευρωπαίους. Η Μητέρα του Θεού παρουσιάζεται ως μητέρα των παιδιών όλου του κόσμου²⁵.

Η παρουσία της Ορθοδοξίας σε άλλες περιοχές του πλανήτη πέρα από την ευρωπαϊκή ήπειρο και η καλλιέργεια κλίματος αμοιβαίας εμπιστοσύνης και αρμονικής συνύπαρξης με τους αυτόχθονες τονίζεται ιδιαίτερα. Η Ορθοδοξία προβάλλεται ως «πολύφωτη λυχνία», που σκορπίζει τη θαλλωγή της στα πέριχτα της Οικουμένης²⁶. Άλλωστε κάτι τέτοιο παρατηρείται από τα πρώτα βήματα του Χριστιανισμού. Ο ίδιος ο Χριστός παρουσιάζεται να επιδιώκει την επικοινωνία με τους αλλόθρησκους Έλληνες, αφού «στον

καινούριο κόσμο της βασιλείας του θεού δεν υπάρχουν πια διαχωρισμοί ανάμεσα σε Ιουδαίους και Έλληνες»²⁷.

Η έννοια του προσηλυτισμού εμφανίζεται να μη συνάδει με το πνεύμα της Ορθοδοξίας. Παρότι γίνονται συχνές αναφορές στη σημασία που αποδίδεται στην ιεραποστολή, αυτή αποκτά πραγματικό νόημα όταν «φέρνει το φως του Χριστού σε φυλές που δεν είχαν ακούσει ποτέ γι' Αυτόν»²⁸. Η εκκλησία παρουσιάζεται να αναζητά τα παιδιά της²⁹, βασιζόμενη όμως πάντα στην ελεύθερη επιλογή, χωρίς πιέσεις και προαπαιτούμενα³⁰. Ολόκληρα κεφάλαια αφιερώνονται στην παρουσία της Ορθοδοξίας σε περιοχές όπου υπερτερούν αριθμητικά οι πιστοί άλλων θρησκειών. Σ' αυτή την περίπτωση εξάιρονται οι αρμονικές σχέσεις με τον ντόπιο πληθυσμό, ενώ προβάλλεται ο ρόλος ιερωμένων που ανήκουν στις γηγενείς εθνότητες για τη διάδοση του Ευαγγελίου³¹. Σημαντικός αριθμός εικόνων πιστοποιεί την ανωτέρω άποψη (ντόπιοι ιερείς κατά την τέλεση Μυστηρίων ή λατρευτικών τελετών)³², ενώ συναντάμε και αρκετές φωτογραφίες παιδιών που συμμετέχουν. Σε άλλες πάλι περιπτώσεις αναδεικνύεται η πολιτισμική τους ιδιαιτερότητα μέσα από την ένδυση και τον περιβάλλοντα χώρο³³. Σχεδόν όμως σε όλες πλεονάζει το μήνυμα «Να γίνουμε όλοι ένα»³⁴, πολίτες σ' έναν κόσμο αγάπης και συναδέλφωσης. Όλα αυτά αναφέρονται σε περιοχές εκτός της ευρωπαϊκής ηπείρου, όπως η Αφρική,⁵ η Βόρεια και Νότια Αμερική (Καναδάς, Αλάσκα, Βραζιλία) και η Ασία (Ιαπωνία, Κορέα, Ινδία, Ινδονησία). Εκπληξη βέβαια προξενεί το γεγονός πως γίνεται ελάχιστη μνεία³⁶ στην Ωκεανία, παρότι εκεί συναντά κανείς ακμαίο το ομογενειακό στοιχείο.

Οι ορθόδοξες κοινότητες του εξωτερικού αποτελούν αυτοτελές κεφάλαιο³⁷ και παρουσιάζονται ως ο συνεκτικός δεσμός μεταξύ των αποδήμων, στην προσπάθεια διατήρησης στοιχείων πίστης και παράδοσης. Εδώ οι ομογενείς παρουσιάζονται ως μια μικρή Ελλάδα εκτός των κρατικών ορίων, συνεχιστές των εμπορών και των λογίων που κατέφυγαν στην Ευρώπη μετά την Άλωση της Πόλης.

Θετική είναι η αποτίμηση του εγχειριδίου προς τους Παγκόσμιους Οργανισμούς (Ο.Η.Ε., Διεθνής Ερυθρός Σταυρός, Ολυμπιακή Επιτροπή, Διεθνές Δικαστήριο, Διεθνής Αμνηστία, Γιατροί χωρίς Σύνορα). Τονίζεται η προσφορά τους στην προσπάθεια επανκράτησης της παγκόσμιας ειρήνης και του οικουμενικού ήθους. Ανάλογος άλλωστε επιβάλλεται να είναι και ο αγώνας του Χριστιανού, που σήμερα πρέπει «να ξεπερνά τα στενά όρια μιας περιοχής και να απλώνεται σε όλο τον κόσμο»³⁸.

Ξεχωριστή θέση μέσα στα βιβλία καταλαμβάνουν οι Ορθόδοξοι της Γη-

ρσίας Ηπείρου. Ο μαθητής μπορεί να γνωρίσει τα πέντε αρχαία Πατριαρχεία αλλά και τα νεότερα της Ρωσίας, της Σερβίας, της Βουλγαρίας και της Ρουμανίας. Παράλληλα, γίνεται αναφορά στις αυτοκέφαλες εκκλησίες της Αλβανίας, της Πολωνίας κ.ά. και τονίζεται πως «οι γλώσσες και οι εξωτερικές συνθήκες μπορεί να διαφέρουν, οι ακολουθίες όμως και οι γιορτές είναι οι ίδιες»³⁹. Πέρα από την αναμενόμενη αναφορά στον Κύριλλο και τον Μεθόδιο, τη γνωριμία των Σλάβων με το Χριστιανισμό και τη δημιουργία αλφαβήτων⁴⁰, έκπληξη μπορεί να θεωρηθεί η παρουσία του Μάξιμου του Γρακού. Στο εγχειρίδιο της Στ' τάξης αφιερώνονται τρεις σελίδες στη δράση του λόγιου μοναχού στη Ρωσία, ο οποίος παρουσιάζεται, πέρα απ' τη λουπή πνευματική προσφορά του, να γράφει λόγους που κατηριάζουν την αδικία και την απανθρωπιά που επικρατούσε. Παράλληλα προσηγορεύεται να φέρει ισορροπία στον κοινωνικό ιστό που έτεινε να διαρραγεί⁴¹.

Η Ρωσία, σε σχέση προς τους άλλους Ορθόδοξους Ευρωπαίους, απαντάται πολύ συχνά στα βιβλία των Θρησκευτικών του Δημοτικού. Πέρα από τις γιορτές για τη χιλιετή παρουσία του Χριστιανισμού στη χώρα⁴², φωτογραφίες αποδεικνύουν το ευσεβές και φιλακόλουθο αυτό του λαού, με εκκλησίες ως τις εσχατιές της χώρας, στη Σιβηρία και σε περιοχή της φυλής των Γιακούτων. Οι συγγραφείς των βιβλίων πρωτοτύπησαν, σε σχέση με παλιότερες απόπειρες, με την παράθεση εκτενών αποσπασμάτων από Ρώσους και Ευρωπαίους συγγραφείς, γεγονός που προσδίδει στο έργο τους μια νότα διαπολιτισμικής θεώρησης του Χριστιανισμού. Μέσα από τις σελίδες τους αποτυπώνονται απόψεις ακόμα και όχι ιδιαίτερα γνωστών σύγχρονων στοχαστών, όπως του Ούγγρου Κάλμιν Μίκσας⁴³, του Βιργίλιου Γεωργάκου⁴⁴ και του Γιόζεφ Χόλσνερ⁴⁵. Φυσικά οι διάσημοι Ρώσοι διανοητές Ντοστογιέφσκι και Τολστόι, που με το έργο τους προσπάθησαν να προωθήσουν τη θέαση του ανθρώπου ως προσώπου και αγωνίστηκαν για την κοινωνική δικαιοσύνη ενάντια στην εκμετάλλευση, έχουν τη δική τους θέση⁴⁶. Αξίζει, τέλος, να σημειωθεί πως πρωταγωνιστική θέση σε κεφάλαιο της Στ' τάξης, έχει ο Σλαβόφωνος Πενκώφ⁴⁷.

Το πνεύμα της φιλίας και της αλληλεγγύης μεταξύ των λαών και των ανθρώπων προταναύει ως φιλοσοφία συγγραφής. Σε ολοσέλιδη φωτογραφία μαθητές του Ιλνούς συμπαραστέχονται έμπρακτα στο σιμμαθητή τους που κινδυνεύει λόγω λευκαμίας⁴⁸. Το κήρυγμα της Πεντηκοστής αφορά τους πάντες, πέρα από εθνοφυλετικές διακρίσεις. Στον καινούργιο κόσμο, στον οποίο θα πρέπει να προσβλέπουμε, όλοι είναι ευπρόσδεκτοι: «Πέρσες, Ασιάτες, Ρωμαίοι, Αραβες, Ιουδαίοι»⁴⁹.

Τέλος, η λαϊκή θυμοσοφία, όπως αυτή εκφράζεται μέσα από τις παροιμίες διαφόρων λαών και η παγκόσμια πολλές φορές ισχύς της, διαπνέει τις σελίδες των βιβλίων. Είναι ενδεικτικό πως, παρόλο που δεν υπάρχει καμία ελληνική παροιμία, συναντά κανείς αφρικανικές⁵⁰ και γιαπωνέζικες⁵¹, φωτεινή απόδειξη πως το πανανθρώπινο ιδεώδες δεν αποτελεί ουτοπία, καθώς σε κάθε εποχή οι προβληματισμοί που αναπτύσσονται είναι κοινοί για όλους τους λαούς.

Παρατηρήσεις - Προτάσεις για τα σχολικά εγχειρίδια

Σε μια γενική θεώρηση θα μπορούσε να υποστηρίξει κανείς πως τα σχολικά εγχειρίδια κινούνται προς την ορθή κατεύθυνση της αμοιβαίας συνεργασίας και της προαγωγής της ειρηνικής συνύπαρξης όλων των λαών. Σίγουρα σε μια πολυπολιτισμική κοινωνία, όπως τείνει να χαρακτηριστεί η ελληνική, απαιτείται μια μεγαλύτερη προβολή των διαφορών, αρκετές φορές ετερόκλητων, στοιχείων που τη συναπαρτίζουν. Ενδεχομένως θα ήταν πιο ενδιαφέρουσα η προβολή και άλλων θρησκειών ή ομολογιών ακροθιγώς, αλλά και αναφορές στο ρόλο που διαδραμάτισαν στο ιστορικό γίνεσθαι⁵². Επειδή πολλά έχουν μεσολαβήσει απ' αυτά που διακήρυττε το Β' τμήμα του Συντάγματος της Επιδάου⁵³, και εφόσον υπάρχουν ήδη τάξεις όπου πλεονάζουν οι μαθητές που δεν είναι Ορθόδοξοι, είναι αναγκαίος ο σεβασμός προς το πιστεύω του πλησίον. Σίγουρα κάποιες προσθήκες από κείμενα συγγραφέων ακόμη και μη Χριστιανών, που εκφράζουν όμως το οικουμενικό ήθος, θα καθιστούσε το μάθημα πιο προσυμ- και τα βιβλία πιο ενδιαφέροντα ακόμα και για αλλοδαπούς μαθητές.

Η εικόνα της αρμονικής συνύπαρξης εθνών κάτω από την ίδια κρατική οντότητα μπορεί να σηματοδοτήσει την πορεία προσέγγισης ανάμεσα σε μαθητές διαφορετικών θρησκειών. Η απάλειψη σοβινιστικών αναφορών και η απουσία ξενοφοβίας και ρατσισμού, καθώς «όλοι είμαστε παιδιά ενός Θεού», μπορούν να διαπαιδαγωγήσουν άτομα με ανθρωπιστικό προσανατολισμό. Επίσης, η συνειδητοποίηση της σημασίας του πολιτισμού και η κατανόηση της βαθιάς του σχέσης με τη θρησκεία επιβάλλουν την παρουσία περισσότερων πολιτισμικών στοιχείων στα σχολικά βιβλία.

Κάποιες προτάσεις για την αξιοποίηση της ευρωπαϊκής διάστασης της θρησκευτικής αγωγής και τη βελτίωση προς την ίδια κατεύθυνση των σχολικών εγχειριδίων των Θρησκευτικών θα μπορούσαν να θεωρηθούν οι παρακάτω:

- Τα βιβλία επιβάλλεται να περιέχουν στοιχεία από τη σχέση Χριστια-

νισμού και νεωτερικότητας, καθώς και κεφάλαια σχετικά με το Διαφωτισμό. Μέσα από αυτά θα αναδεικνύεται πως η στάση της Ορθόδοξης απέναντι σε καθετί καινούργιο δεν έχει στοιχεία αντιπαλότητας.

- Το οικουμενικό πνεύμα είναι αίτημα της ορθόδοξης παράδοσής μας. Η διαφορετικότητα και ο πλουραλισμός θα πρέπει να προβάλλονται ως στοιχεία σύνθεσης και επαφής και όχι ως απειλή. Κάτι τέτοιο είναι δυνατό να καταστήσει εφικτή την υπέρβαση της επιθετικότητας και της βίας στην κοινωνία.⁵⁴
- Είναι ανάγκη τα βιβλία να εμπλουτιστούν με αναφορές που θα καταδεικνύουν την κοινή πορεία Ανατολικής και Δυτικής Εκκλησίας. Η θρησκευτική αγωγή οφείλει να αμβλύνει τις αντιθέσεις και να τόνισι τη θέση του βυζαντινού πολιτισμού στην ιστορία του ευρωπαϊκού πνεύματος. Θα πρέπει να προβάλλεται η πορεία του διαλόγου των χριστιανικών ομολογιών κατά τον 20ό αιώνα και η κοινή χριστιανική κληρονομιά μέσα από την Πατερική Θεολογία.
- Τέλος, είναι επιβεβλημένο να καλλιεργηθεί η ανάπτυξη της κριτικής σκέψης, ώστε οι μαθητές να αντιληφθούν ότι η κατανόηση του διαφορετικού και η ανάπτυξη της δικής μας ταυτότητας αποτελούν τις δύο όψεις του ίδιου νομίσματος.

Μόνο με την οργάνωση του μαθήματος, ως μαθήματος ορθόδοξης ταυτότητας και πολιτισμού, με τη διασφάλιση της θρησκευτικής ελευθερίας των μη ορθόδοξων, είναι δυνατή η διάσωση της εθνικής και η διαμόρφωση της ευρωπαϊκής μας ταυτότητας. Η αγωγή του Ευρωπαίου πολίτη περνά μέσα από τον πλουραλισμό των ιδεών και τη Διαπολιτισμική Εκπαίδευση.

ΠΑΡΑΠΟΜΙΕΣ

1. Μάριου, Γ. (1995). *Εισαγωγή στη διαπολιτισμική εκπαίδευση*, τόμος Α', Αθήνα σ. 271.
2. Council of Europe. The CDCCS Project No 7: The Education and Cultural Development of Migrants (Final Report), Strasbourg 1986.
3. Ο Γεργόρης Καλοκαιρινός σημειώνει: «Όταν μιλάμε για Θρησκευτικά εννοούμε μόνο τη βυζαντινή τέχνη, τους Πατέρες της Εκκλησίας και ως συνέχεια της αρχαίας ελληνικής φιλοσοφίας το Βυζάντιο και τον πολιτισμό του, τα 400 χρόνια που διαφύλαξαν ιστορία, γλώσσα και γράμματα μέσα από την ορθόδοξη Εκκλησία». Καλοκαιρινός, Γ., «Μάθημα Θρησκευτικών: Όσα πιστοί προσέλθετε», εφημ. *Η Καθημερινή*, 9 Ιουλίου 1995.
4. Χόμπγκιτον, Σάμ. Π. (1998). *Η σύγχρονη των πολιτισμών και ο αναρχισμός της παγκόσμιας τάξης*, μεταφ. Σήλια Ριζοθανάση, Αθήνα: Τερζόπουλος, σ. 108.
5. Pannenberg, W. (1986). *Religion und menschliche Natur*, Düsseldorf, s. 23.

6. Μουζέλης, Ν. «Η διδασκαλία των Θρησκευτικών», εφημ. *Το Βήμα*, 5-10-1995.
7. «Διαθεματικό Ενιαίο Πλαίσιο Προγράμματος Σπουδών και αναλυτικά προγράμματα Δημοτικού-Γυμνασίου», *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως*, αρ. φύλλ. 303, 13 Μαρτίου 2003, σσ. 5-6.
8. Τερέζης, Χ. (2002). «Διαλογική αρχή και διαπολιτισμικότητα», στο: *Διαπολιτισμική Εκπαίδευση - Ελληνικά ως δεύτερη ή ξένη Γλώσσα*, Πρακτικά 4ου Διεθνούς Συνεδρίου επιμ. Π. Γεωργιαννή, τόμος 3ος, Πάτρα, σσ. 265-270.
9. Παπαδοπούλου, Δήμ. (1990). *Εκπαίδευση για την Ειρήνη και τα δικαιώματα του ανθρώπου*, Θεσσαλονίκη: Εργαστήριο Εκπαίδευσης για την Ειρήνη, σσ. 305-318.
10. «- Μπαμπά, ρώτησε ο Απόστολος τον πατέρα του, πώς είμαι αδελφός με όλα τα παιδιά του κόσμου;
- Ο Χριστός είναι ο Υιός του Θεού. Άρα όλοι είμαστε παιδιά του Θεού, αφού είμαστε αδέρφια με το Χριστό... Έχουμε μεγάλες ομοιότητες... Ο Κινέζος δε θέλει να τρέξει να παίξει όπως εσύ; Το Αφρικανάκι δε θέλει να φάει και να πει όπως εσύ; Ο Ινδιάνος δε θέλει να τραγουδήσει και να πάει σχολείο; Ένα παιδί από το Λίβανο ή ένας μικρός Κούρδος δεν έχουν ανάγκη από ένα σπίτι να μείνουν;... Μπορείς να κρατήσεις μια θέση στην καρδιά σου γι' αυτά. Μια θέση που να την ονομάσεις: "Στο άγνωστο αδελφάκι μου"». *Η ζωή με το Χριστό*, Γ' Δημοτικού, σ. 40.
11. «Ο Θεός εποίησε εξ ενός αίματος παν έθνος ανθρώπων», *Πράξεις των Αποστόλων*, κεφ. 17, 26.
12. Το ίδιο ισχύει και για το μάθημα 39 «Η Ορθοδοξία στην Αφρική». *Ο δρόμος του Χριστού*, Δ' τάξη.
13. Ό.π., Γ' Δημοτικού, σ. 40.
14. Μα εμένα όμως με μέλει
Που στη γη παιδιά πεινούν...

Δεν το αντέχω, Παναγιά,
Βοήθησέ με να φωνάξω
τα παιδάκια να σιτνάξω

απ' τα μέρη όλα της γης
να μοιράσουμε το μέλι.
Θέτη Χορπάτη, ό.π., Γ' Δημοτικού, σ. 41.
- 15. «Ο Λεωνίδας υπηρετούσε δάσκαλος σε ελληνικό σχολείο της Κεντρικής Αφρικής:
Το σχολείο αποφάσισε να κάνει μια εκδρομή... Το μεσημέρι συγκεντρώθηκαν τα παιδιά να φάνε τα πλούσια φαγητά τους. Την ίδια ώρα πίσω από τις συστάδες των θάμνων παρατήχθηκαν κάμποσα Αφρικανάκια...
Το απόγευμα ήρθε το λεωφορείο για την επιστροφή... Εκείνη τη στιγμή είδα να τρέχουν και τα Αφρικανάκια προς το μέρος, που πριν από λίγο είχαν καθίσει τα Ελληνάκια. Έπεσαν πάνω σε ό,τι είχε απομείνει, ψάχνοντας να βρουν κάτι να φάνε...». *Με το Χριστό στον αγώνα*, Β' Δημοτικού.
- 16. «Από τα πρώτα χρόνια της τουρκικής κατοχής ξεκίνησε ένας ατέλειωτος διωγμός εναντίον των Ορθοδόξων Ελλήνων. Οι κατακτητές με την προσφορά χρημάτων ή τον εξα-

ναγκασμό προσπαθούσαν να πείσουν και να πείσουν τους Ορθόδοξους να αλλάξουν πίστη να αρνηθούν το Χριστό... Όσοι αρνούνται να υπακούσουν βασανίζονταν μέχρι θανάτου», ό.π., σ. 51.

17. Ό.π., σ. 62.
18. «Φτάνοντας παρουσιάστηκε στον Παπά και θαρραλέα κατέκρινε τον Μουσουλμανισμό, υπερασπίζοντας την πίστη του. Ο Παπάς εξαγριώθηκε και διέταξε να τον βασανίσουν σκληρά. Το τέλος του Κωνσταντή ήταν μαρτυρικό». Ό.π., σ. 63.
19. Σημειώνεται: «Σήμερα δυστυχώς ο περικαλλής ναός έχει μετατραπεί σε μουσείο». Ό.π., σ. 121.
20. «Η μέριμνα της τοπικής Εκκλησίας είναι ν' ανακουφίσει όλους, Χριστιανούς, Μουσουλμάνους, άθεις». Ό.π., σ. 67.
21. «Στην Αθήνα, την εποχή της φριχτής τυραννίας του Χατζή Αλή, ζούσαν χίλιες πεντακόσιες οικογένειες Χριστιανών. Ζούσαν μαζί και τριακόσιες πενήντα οικογένειες Οθωμανών, εικοσιπέντε οικογένειες Τουρκόγυφτων και τριακόσιες τριάντα οικογένειες Αιθίοπες». *Ο Χριστός είναι η αλήθεια*, ΣΤ' Δημοτικού, κεφ. 42, σσ. 172-173.
22. «Στην εποχή της Τουρκοκρατίας, κάποιος Ευρωπαίος περιηγητής συνάντησε μια μέρα ένα Ρωμό να κάθεται στο πεζούλι μιας Εκκλησίας και θέλησε να τον πειράξει:
 - Πιστεύεις; τον ρωτάει.
 - Και βέβαια πιστεύω.
 - Και τι πιστεύεις; τον ξαναρώτησε ο Ευρωπαίος.
 - Ό,τι πιστεύει τούτη! είτε ο αγράμματος χωρικός και με την παλάμη του χτύπησε τον τοίχο της εκκλησίας.
 - Και τι πιστεύει τούτη; τον ξαναρώτησε ο Ευρωπαίος.
 - Ό,τι πιστεύω εγώ! απάντησε ο χωρικός». Ό.π., σ. 116.
23. «Οι μεγάλοι συχνά ξαφνιάζονται με τις ερωτήσεις των παιδιών. Το καθετί τα κάνει ν' απορούν. Τι είναι αυτό; Γιατί το άλλο; Ποιος το έκανε; Τα ερωτήματα αυτά δεν είναι μόνο των παιδιών. Πάντα οι άνθρωποι ήθελαν να μάθουν για τον εαυτό τους και για τον κόσμο γύρω τους». Ό.π., σ. 8.
24. Ό.π., Δ' Δημοτικού, σσ. 155-157.
25. Καλή μου Μητέρα Παναγιά
 οι κίτρινοι σου δάνεισαν το χρώμα τους,
 οι κόκκινοι σ' έκαναν ίδια με τις γυναίκες τους.
 Θα αρνηθείς το δικό μας, το μαύρο χρώμα;
 Αλλά από την ημέρα της Κοίμησής Σου...
 δεν έχεις πια χρώμα.
 Μάλλον έχεις όλα τα χρώματα:
 Είσαι κίτρινη με τους κίτρινους,
 με τους κόκκινους κόκκινη,
 είσαι λευκή με τους λευκούς
 και με τους μαύρους μαύρη.
 Είσαι μια Μάνα με τόσα παιδιά,
 τόσα διαφορετικά
 κι όμως ενωμένα κοντά σου.
 Ό.π., σ. 158.

26. Βλ. σχ. Στ' Δημοτικού, ό.π., κεφ. 44, σσ. 182-183.
27. Ό.π., κεφ. 6, σ. 28.
28. Ό.π., κεφ. 26, σ. 101.
29. Βλ. σχετ. *Ο δρόμος του Χριστού*, Δ' Δημοτικού, κεφ. 34, σ. 136.
30. «Εί τις θέλει οπίσω μου ελθεῖν, απαρνησάσθω εαυτόν και αράτω τον Σταυρόν αυτού και ακολουθήτω μοι». Ματθαίου, κεφ. 16, 24.
31. Ό.π., κεφ. 37, σ. 145-153.
32. Ό.π., σελ. 145, 146, 147, 151, 152, 153 και Ε' Δημοτικού, κεφ. 45, σ.174 και Γ' Δημοτικού κεφ. 31, σ. 104.
33. Ό.π., σ. 149, 153, 155, 156, 157 και Ι' Δημοτικού, κεφ. 19, σ. 65.
34. Πρόκειται για τον τίτλο του κεφ. 40 του βιβλίου της Δ' Δημοτικού.
35. Ολόκληρο κεφάλαιο αναφέρεται στον Μωυσή τον Αιθίοπα, Στ' Δημοτικού, ό.π., κεφ. 40, σσ. 164-165. Σχετική είναι και η συνάντηση Αιθίοπα αξιωματούχου με τον Φίλιππο, βλ. Δ' Δημοτικού, ό.π. κεφ. 17, σ. 70, αλλά και η στάση της Αιγύπτου απέναντι στο Χριστιανισμό, ό.π., κεφ. 34, σ. 138.
36. Στ' Δημοτικού, ό.π., κεφ. 45, σ. 185 (η μοναδική αναφορά).
37. Ό.π., σσ. 184-185.
38. «Σήμερα λειτουργούν πολλοί παγκόσμιοι οργανισμοί γιατί καταλάβαμε ότι μόνο έτσι, μπορεί να επιζωήσουν στον κόσμο η δικαιοσύνη, η ειρήνη και η αγάπη. Αν οι διεθνείς οργανώσεις μπορούν να φέρουν τους ανθρώπους σε επικοινωνία και συνεννόηση, η Εκκλησία μπορεί να κάνει πολύ περισσότερα...». Ό.π., Γ' τάξη, κεφ. 45, σ. 175.
39. Στ' Δημοτικού, ό.π., κεφ. 46, σ. 187.
40. Δ' Δημοτικού, ό.π., κεφ. 36, σ. 142.
41. Στ' Δημοτικού, ό.π., κεφ. 47, σσ. 190-192.
42. Δ' Δημοτικού, ό.π., κεφ. 36, σ. 141.
43. Ό.π., κεφ. 57, σ. 236.
44. Ό.π., κεφ. 28, σσ. 108-109 και Δ' Δημοτικού, ό.π., κεφ. 26, σ. 106.
45. Δ' Δημοτικού, ό.π., κεφ. 19, σ. 80.
46. α. Νταστογιέφσκι, Φ. *Αδελφοί Καραμαζώφ*, Στ' Δημοτικού, ό.π., κεφ. 18, σσ. 73-74.
β. Κείμενο του Τάσου Αθανασιάδη για τον Νταστογιέφσκι, Δ' Δημοτικού, ό.π., κεφ. 14, σ. 57-58.
γ. Τολστόι, Λ., *Η ιστορία του μπαρμπα Πανώφ*, Δ' Δημοτικού, ό.π., κεφ. 13, σσ. 52-53.
47. Στ' Δημοτικού, ό.π., σσ. 60-62.
48. Δ' Δημοτικού, ό.π., κεφ. 12, σ. 49.
49. Ό.π., κεφ. 15, σ. 62.
50. Ό.π., κεφ. 15, σ. 62.
51. Ό.π., κεφ. 1, σ. 10 και κεφ. 33, σ. 133.
52. «Δε λησμονή τα εγκλήματα που έγιναν εν ονόματι των Θεών, των εκκλησιών, των δογμάτων. Είναι πάρα πολλά. Αλλά αν έλειπαν οι θρησκείες, ο βίος των ανθρώπων θα ήταν ακόμα πιο βάρβαρος και κτηνώδης». Τσάτσος, Κ. (1986), *Η ζωή σε απόσταση*, Αθήνα, σ. 29.
53. «Όσοι αυτόχθονες κάτοικοι της Επικράτειας της Ελλάδος πιστεύουν εις Χριστόν, είναι Έλληνες», Σβόλος, Αλ., (1972). *Τα ελληνικά Συντάγματα 1822-1952. Η συνταγματική ιστορία της Ελλάδος*, Εισαγωγή-επιμέλεια Αξελός Λ., Αθηνά: Στοχαστής, σ. 22.
54. Küng, H. (1997). *Weltethos für Weltpolitik und Weltwirtschaft*. München-Zürich: Piper, s. 202.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Council of Europe. The CDCC'S Project No 7: *The Education and Cultural Development of Migrants (Final Report)*, Strasbourg 1986.
- Küng, H. (1997). *Weltehos für Weltpolitik und Weltwirtschaft*. München-Zürich: Piper.
- Pannenberg, W. (:1986). *Religion und menschliche Natur*, Düsseldorf.
- Αθανασιάδης, Τ. (χ.χ.). *Τέσσερα παιδιά του αιώνα τους*, Αθήνα: Βιβλιοπωλείο της Εστίας, Αθήνα.
- Γκεωργίου, Β. (χ.χ.). *Από την εικοστή Πέμπτη ώρα στην αιωνιότητα*. Αθήνα: Έλαφος. «Διαθεματικό Ενιαίο Πλαίσιο Προγράμματος Σπουδών και αναλυτικά προγράμματα Δημοτικού-Γυμνασίου», *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως*, αρ. φύλλ. 303, 13 Μαρτίου 2003, σσ. 5-6.
- Εγχειρίδια Δημοτικού:*
- Η ζωή με το Χριστό*, Γ' Δημοτικού, Ο.Ε.Δ.Β., Αθήνα 2004.
- Ο δρόμος του Χριστού*, Δ' Δημοτικού, Ο.Ε.Δ.Β., Αθήνα 2004.
- Με το Χριστό στον αγώνα*, Ε' Δημοτικού, Ο.Ε.Δ.Β., Αθήνα 2004.
- Ο Χριστός είναι η αλήθεια*, ΣΤ' Δημοτικού, Ο.Ε.Δ.Β., Αθήνα 2004.
- Η Καινή Διαθήκη*, Κείμενον-Ερμηνευτική απόδοσις υπό Ι. Θ. Κολιτσάρα, Αθήνα 1985.
- Καλοκαιρινός, Γρ., «Μάθημα Θρησκευτικών: Όσοι πιστοί προκείμετε», *εφημ. Η Καθημερινή*, 9-7-1995.
- Μάρκου, Γ. (1995). *Εισαγωγή στη διαπολιτισμική εκπαίδευση*, τόμος Α', Αθήνα, σ. 271.
- Μουζέλης, Ν., *Η διδασκαλία των Θρησκευτικών*, *εφημ. Το Βήμα*, 5-10-1995.
- Ντουτογιέφσκι, Φ. (χ.χ.). *Αδελφοί Καραμαζώφ*, Αθήνα: Εκδόσεις Αποστολικής Διακονίας.
- Παπαδοπούλου, Δημ., (1990). *Εκπαίδευση για την Ειρήνη και τα δικαιώματα του ανθρώπου*, Θεσσαλονίκη: Εργαστήριο Εκπαίδευσης για την Ειρήνη.
- Σβώλος, Αλ., (1972). *Τα ελληνικά Συντάγματα 1822-1952. Η συνταγματική ιστορία της Ελλάδος*, Εισαγωγή-επιμέλεια Α. Αξελός. Αθήνα: Στοχαυτής, σ. 22.
- Τερέζης, Χ. (2002). «*Διαλογική αρχή και διαπολιτισμικότητα*», *Διαπολιτισμική Εκπαίδευση-Ελληνικά ως δεύτερη ή ξένη Γλώσσα*, Πρακτικά 4ου Διεθνούς Συνεδρίου, τόμος 3ος, Πάτρα.
- Τολστόι, Λ., (χ.χ.). *Η ιστορία του μπάριμπα Πανόφ*, Αθήνα: Εκδόσεις Αποστολικής Διακονίας.
- Τσάτσος, Κ. (1986). *Η ζωή σε απόσταση*. Αθήνα.
- Χάνιγκτον, Σ. (1998). *Η σύγκρουση των πολιτισμών και ο ανασχηματισμός της παγκόσμιας τάξης*, μεταφ. Σήλια Ριζοθανάση. Αθήνα: Τεχζόπουλος.

Abstract

In a society that has evolved to multicultural, like the Greek society, the harmonious coexistence of different nationalities or religions is paramount for creative initiatives. The subject of religious studies, integrated, in the school syllabus, can act as a foundation for shaping consciousness that are inspired by global ideals and for striving for world détente and peace.

This study examines the concept of intercultural relations in the textbooks of the elementary schools. Through a through research the projection of peaceful coexistence of the various peoples was pursued, the exchange of cultural elements and the relationship of the Orthodox Church with the other Christian religions. At the same time it was studied whether Christianity is presented as the only source of truth and wisdom in relation to other religions, whether emphasis is given to human rights and finally whether issues that are suitable to the concerns and the interests of children are presented. The study is concluded with proposals for corrective interventions.

Δημήτρης Θ. Κανελλόπουλος

Διδάκτορας Φιλολογίας-Εκπαιδευτικός
Υψηλάντου 199, Πετρούπολη Αθήνα, 13231

Τηλ.: 210 5051634 – 693 7784684.

Φαξ: 210 5051634

e-mail: dimarkas@yahoo.gr